

HUKUKTA DUYGULARIN DIRİLİŞİ

RESURRECTION OF EMOTIONS IN LAW

Orhan ALDANMAZ*

Öz

Geleneksel anlayışa göre, duygular akılla bağdaşmazlar ve bundan ötürü de elden geldiğince onların düşünce sürecinde devre dışı kalmaları gerekir. Hukuk bilimi de teorik olarak akıl vasıtası ile normları keşfedip bunları pozitif olarak düzenleme çalışması olduğundan, hukuki normların ve kararların duygulardan arındırılması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu çalışmada bu yaklaşımı sorgulamak amacıyla temelde duygularla hukuk ilişkisi mercek altına alınırken, aynı zamanda genel hatları ile akıl ve duygu ilişkisi analiz edilmektedir.

Bu çalışmada ortaya çıkmıştır ki, insan aklı aslında daha bilinç düzeyine çıkmadan önce bir takım bilinçaltı duygusal muhakeme sürecinden geçerek şekillenmektedir. Bunun sonucu olarak da akıl ile duyguların birbirlerine zıt unsurlar olmadıkları ortaya çıkmaktadır. Akıl sayısız duyguların çarpışması sonucunda su yüzüne vuran duygular bileşkesidir. Hukukun üstünlüğü, adalet ve eşitlik kavramlarının ortaya çıkmasının ve bunların hayatta kalmalarının temelinde, insanın otorite ile ve birbirleri ile olan ilişkilerinde gizli olan duygular yatmaktadır.

Öyle ise sonuç olarak denebilir ki, genel olarak hukuksal kavramların özünde gerçek hayatta yaşayan insanların duyguları vardır. Bu realite, bizi şu sonuca götürür: Somut pozitif normlar dediğimiz anayasa, kanun, tüzük, yönetmelik ve uluslararası antlaşma ve normlar duyguların ahenkleşmiş şeklidir. Bunlar hem duygular temelinde ortaya çıkarlar, hem de uygulamada duyguları etkileyip yönlendirirler. Dolayısıyla burada, hukukta duyguların dirilişine şahit oluyoruz.

Anahtar Kelimeler: Akıl, duygu, hukuk, adalet, normlar

Abstract

According to the traditional understanding, emotions do not get along with the reason very well and because of that they should stay off of the thinking process as much as possible. As, theoretically, also the science of law is the work of the discovering the norms by means of reason and positively regulation of them; it is put forward that the legal norms and decisions ought to be cleaned of from emotions. In order to put this approach in question, the relation between emotions and law at one side and at the same time the relation between reason and emotion has been analysed at the other side.

In this study, the fact that the human reason is being shaped through the way of some subconscious reasoning processes even before they erupt into the consciousness has emerged. And as a consequence of that it becomes clear that the reason and the emotions are not the contradicting elements. Reason is the combination of emotions hitting the surface after the confrontation of countless feelings. At the bottom of the emergence and existence of the terms like the rule of law, justice and equality lies the in relations of human beings with the authorities and hidden emotions.

If that is the case, as conclusion it can be said in general that in the essence of legal norms there are emotions and feelings of the human beings who lead the daily real –life. This reality lead us to that conclusion: so called positive norms like constitution, statute, regulations or bylaw, ordinances and international agreement and norms are the harmonized forms of emotions. These come into being on the basis of the emotions as well as in practice, they affect and steer the emotions. Thus here, we are witnessing the resurrection of emotions in law.

Key Words: reason, emotion, law, justice, norms

* Yrd.Doç.Dr., Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Hukuk Bilimler Anabilim Dalı, ilaydapalu@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüzün hukuk camiasında en çok tartışılan konulardan birisi, duyguların hukukla olan ilişkisi noktasında düğümlenmektedir. Esasında ta antik çağlardan beri tartışma konusu olan bu meselenin, akıl çağında normların duygulardan arındırılmasıyla ebediyen çözülmüş olduğu sanılırken tekrar gündeme gelmesi, sadece hukuk biliminde değil; aynı zamanda felsefe, psikoloji, sosyoloji hatta politika bilimi alınındaki yeni bulgular ve gelişmelerle ilgilidir. Özellikle felsefeciler için klasik tartışma konulardan biri olan akılla duygu ilişkisi yeniden gözden geçirmeyi gerektirmektedir.

Bu çalışmada ele alınacak tema, aslında çok yönlüdür ve kapsamlı olduğu için uzun bir çalışmaya sığdırılabilecek niteliktedir. Sorun sadece duyguların hukukta; yani anayasal normlarda, yasalarda, davalarda yeri olup olmamasıyla ilgili değildir. Zaten hukuki normlarda duyguların yer alması kaçınılmazdır ve son on yıllarda bu konularda yapılan geniş çaplı araştırmalar bu tezin teyidi anlamına gelmektedir. Günümüzün hukukçuları böylece işin daha ayrıntısıyla ilgilenmek, eğer hukukta muhakkak yer alacaklarsa, hukuksal kararlarda hangi duyguların ne derecede ve hangi bağlamlarda yer alması gerektiğine ilişkin çözüm arayışlarına girmek durumundalar. Haklı olarak iddia edildiği gibi¹, hukuk biliminin başka alanlarda genel kabul gören anlayışlara da kapısını açması gerekmektedir. Çünkü hukuk biliminin; içerik, yapı, aktörleri ve dinamikleri bakımından gelişmesinin, duyguları inceleyen diğer bilim dallarından ders almada başarısız kalınmasından ötürü zarar gördüğü ve bodurlaştığı öne sürülmektedir. Bu bulgular ışığında düşünüldüğünde ve hukukta duyguların varlığı da fiili bir gerçeklik olarak kabul edildiğinde bir başka sorun ortaya çıkmaktadır. Hukuk bilimi duyguları anlamada ve duyguya ilişkin teorilerin çok yönlü boyutlarını ve etkilerini açıklamada tek başına yetersiz kalmaktadır. Kanun koyucular, yargıçlar ve hukuku uygulayan diğer aktörler ve hukuku yorumlayan ve hukuk teorisiyle uğraşan bilim insanları duyguları anlamak ve kararlarında değerlendirmek zorunda olduklarından, hukukta duyguları araştırmak disiplinler arası bir çalışmayı gerektirmektedir.

Sorunun bir bütün olarak büyük bir resimde görülebilmesi için, duygunun ne olduğu, hangi tür duyguların ne durumlarda ön plana çıktığı açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu ise psikoloji biliminden yararlanmayı gerektirmektedir. Hukukun mantık ve akılla yakın ilişkisinden dolayı da felsefe bilimi ön plana çıkmaktadır, özellikle akılla duygular arasındaki ilişki felsefi olarak irdelenmelidir; ama felsefe bilimi günümüzün pozitif veya fen bilimlerinden soyut olarak düşünülemez. Hukukun aynı zamanda sosyal bilimlerden olduğu düşünüldüğünde, duyguların toplumsal yanı, yani grup psikolojisi mercek altına alınmalıdır. Hele günümüzde hâkim olan müzakereci demokrasi teorileri de gözetildiğinde siyaset biliminde duyguların yeri de bilinmek zorundadır. Zira hukuksal normlar demokratik yöntemlerle pozitif hukuk şeklinde düzenlenirler ve siyaset biliminde hâkim olan duyguya ilişkin anlayışlar hukuksal alanı da etkileyebilirler. Böyle bir bağlamda kamu hukuku, siyaset bilimi, hukuk felsefesi, hukuk psikolojisi, hukuk sosyolojisi, ahlak felsefesi ve anılan diğer bilim dallarından yararlanılıp, ama konunun ağırlıklı olarak hukuksal yanı gözden kaçırılmadan duyguların hukuktaki yeri ve tez doğru ise duyguların hukukta yeniden doğuşu analiz edilip ortaya çıkarılmalıdır. Bu görev ilk bakışta görüldüğü kadar kolay olmasa gerek, çünkü çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği gibi hukukçular, hukuk öğrencilerine ve uygulayıcılarına hukuki yargıya varırken, nasıl duygulardan bağımsız olarak hüküm vereceklerini öğretmektedirler, hukukun akıl iş olduğunun duyguların kararlarda işinin olmadığını vurgulamaktadırlar.² Bu gerçeği bilen bir hukukçunun duyguların hukuktaki yerini

¹ Susan A. Bandes, *The Passions of Law*, New York and London 1999, s. 7.

² Catherine Lane West-Newman, *Feeling for Justice? Rights, Laws, and Cultural Contexts*, Law & Social Inquiry, Vol. 30, No. 2 Spring, 2005, s. 306.

inceleme konusu yapması, akıma karşı yüzme anlamına gelir. Sadece araştırma konusu bakımından değil, Avrupa düşünce dünyasında duygular hep arka plana itilmekteydi ve onların akıl dışı alana hapsedilmesi ve bilimsel-kavramsal yetilerin dışında görülmesi garanti edilmiş gibiydi.³ Bunu bilincinde olarak sorunun ele alınması sadece hukuk biliminde değil, diğer bilim dallarında da yeni bulguların ve anlayışların ortaya çıkmış olabileceğine işaret etmektedir.

Hukuk devletinin bir amacı temel hakların korunması ve insanlara özgür yaşam ortamı hazırlamaksa, diğer en önemli amacı da belli sosyal davranış kurallarını somut olarak düzenleyip kurallara aykırı davranışları yaptırıma bağlama yoluyla toplumsal düzen ve güvenliği sağlamaktır. Hal böyle olunca, hukuk kurallarının varlığı ve gerekliliği kolayca tartışma konusu yapılamaz. Haklı olarak belirtildiği gibi kurallardan vazgeçmek, canavarlar veya ucube insanlar yaratır, ama kuralların muhatabı olan insanları ihmal etmek de aynı sonucu doğurur.⁴ Esasında şikâyet konusu olan şey, hukukun insan sorunlarını çok genel kurallar yoluyla soyutlaştırarak insanları unutup, onları tümüyle gözardı etme eğilimidir. Bunu hukuk uygulamasıyla uğraşan yargıçlar da dile getirmektedir. Onlara göre kanun yapmak ve hukuki kararlar vermek, çoğunlukla insan deneyimleriyle, onların yaşam tarzlarıyla, acılarıyla ve genel olarak duygularıyla hiç bir ilgisi yoktur. Hukukun, akılcı ve rasyonel olduğu kılıfı altında bu alanda duygular kabul edilip tanınmamakta ve onların meşruluğu reddedilmektedir.⁵ İndirgemeci bir akılcılıkla hukuk, böylece insan davranışlarını önceden görüp kontrol edebilme ve hatta insanların ve bir bütün olarak da toplum veya toplumların nasıl yaşaması gerektiğini düzenleme adına, insanların duygularını devre dışı bırakmakta, sonuç olarak da bir anarşi, düzensizlik ve kargaşa ortamı yaratabilmektedir.⁶ Duyguları görmezlikten gelip normları sadece hislerden ve sezgilerden arındırılmış, insanların günlük yaşam deneyimlerinden edindiği anlayıştan yoksun, soğuk ve soyut kurallar olarak düşünmek, akıl ve anlayıp kavrama konularında cılız bir anlayışın hâkimiyetine işaret etmektedir.

Bütün açıklanan nedenlerle ve günlük yaşamda medyaya yansıyan hukuksal trajediler, yazarı bu noktaya eğilmeye vesile olmaktadır. Konunun araştırılmasının diğer bir nedeni de uluslararası alanda yeterince literatür olmasına karşın, Türkçede tema ile ilgili araştırmalarda hissedilen eksikliklerdir. Öyle ise yabancı kaynakların taranması zorunlu gözükmemektedir. Yöntem olarak teorik bir yolu seçmek hem genel ilkeleri ortaya çıkarmak ve böylece hukukun her alanında yararlanılabilecek bilgiler elde etmek, hem de somut olayların okuyucuyu ön yargılarla yanıltmasını engellemektir. Birinci bölümde kavramsal açıklamalar yapılırken, özellikle duygu teriminin genel anlamı, hukuksal anlamı ve mahiyetine değinilecektir. Akıl, hukuk, adalet, pozitif hukuk kavramları da önceden tanımlanmalıdır ki, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yanlış anlamamanın önüne geçilebilsin. İkinci bölümde akıl ve duygular arasındaki ilişki analiz edilecek, bu bölümde elde edilecek bulgular aracılığı ile hukuk ve akıl ilişkisi ele alınacaktır. Böylece üçüncü bölümde, daha ayrıntılı olarak hukuk devleti ve duygular konusu mercek altına alınacaktır. Dördüncü bölümde ise adalet duygusu kavramından yola çıkılarak, hukuksal kavramlar olan vicdan ve onurun esasında duygu ile ilgili terimler olduğu ileri sürülüp araştırılacaktır.

I. KAVRAMSAL AÇIKLAMALAR

Son on yıllarda sadece hukuk biliminde değil, aynı zamanda toplumsal yaşamın her alanında yoğunluklu olarak duyguların önemine vurgu yapılmaya başlandı. Psikoloji biliminin

³ West-Newman , age., s. 311.

⁴ John Thomas Noonan, *Persons and Masks of the Law*, New York : Farrar, Straus and Giroux, 1976, s. 18.

⁵ Lynne N. Henderson, *Legality and Empathy*, Michigan Law Review, Vol. 85, No. 7, Jun., 1987, s.1574.

⁶ Henderson, age., s. 575.

yardımdan faydalanılarak duyguların, siyasetten ticarete, tıptan felsefeye kadar aklımızın oluşumunda ve çalışmasında tayin edici olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim deyim yerinde ise, insanlar doğruyu sadece kalpleriyle görebilirler, öz cevher göze gözükmez.⁷ Küreselleşmenin insanları toplumsal bağlardan koparıp dünyanın değişik bölgelerine savurması ve insanların yığınlar içerisinde kimseden habersiz kendi hisleriyle baş başa kalması ve sonuç olarak post modern çağlardaki teorilerin etkisi altında duygulara tsunami dalgası⁸ gibi bir ilgi artışı gözlemlenmektedir. Ama duyguyu tanımlamak onun etkilerini açıklamaktan daha zor bir girişimdir.

Duygu, denebilir ki biyolojik bakımdan beynin, çevresel uyarıcıların algılanmasıyla ortaya çıkan iç organlardaki değişikliklere karşı gösterdiği bilinçli bir tepkidir. William James'in⁹ 1890'larda yaptığı bu tanıma göre, vücutsal duyumsama duygusal hissetmelerden önce gelir. Psikoloji biliminin yardımıyla daha sonraları, beynin belirli bölgelerinin (hypothalamus, limbic system ve amygdala)¹⁰ duygularla ilintili olduğu ortaya çıkarıldı. Fakat bu tanım, yaşamın sadece vücuttan ibaret olmadığını savunanlar da düşünülürse, konumuz bakımından genel kabul görmeyebilir. Bu tanımla vurgulanmak istenen duyguların insanın kendi özünü hissetmesi anlamında bir duygusal öz-bilinç olduğu ve doğaüstü veya ruhani bir kökeninin olmadığıdır. Yoksa duygu teorisi konusunda genel bir tanım vermek değildir. Biyolojik olarak değil de daha çok katı hatlı ya da ödün vermeyen bir sosyal yapısalıcı düşünce sistemine göre yapılan tanım, önce verdiğimiz tanımın diğer aşırı ucunda yer almaktadır. Anılan anlayışa göre duygu, toplumsal yapay olgular olup kültürel ve tarihsel olarak anlam, deneyim ve dile getirilmede değişiklik göstermektedir. Dikkat edilirse bu söylemlerde duyguların biyolojik boyutu reddedilmekte, hatta daha da ileri gidilip biyolojik olarak duygu diye bir şeyin ya da varlığın olmadığı savunulmaktadır. Duygu denilen şey, bir duygusal davranış şekli ve duygusal olarak hissetmedir. Bunu yaparken de kendi duygusal yargılarını ve tutumlarını göstermek için kültürel olarak uygun vücutsal hareketler kullanılmaktadır. Duyguyu sosyal bir olgu olarak algılayınca denebilir ki o, öğrenilebilir tutumlardan oluşur ve belirli kolektif sosyal ve kültürel işleve sahiptir.¹¹ Duygular, sosyal realite tarafından üretilmiş yaşamın değişik boyutları olup yerleri de ahlaki ve sosyal düzende aranmalıdır. Kısaca söyleyebiliriz ki günümüzde biyolojik, organik ya da sosyokültürel bakış açıları arasında keskin bir karşıtlık ve duygunun ve aklın birbirlerinden bağımsız olarak var oldukları kabul edilmemektedir. Bütün bu felsefi, psikolojik, nörolojik bakış açılarını birleştirip genel tanım yapılacak olursa şu söylenebilir. Duygu, aklın ve mantığın sadece duyguların rehberliğinde verimli olarak işleyebildiği insanın bilme ya da kavrama sürecinin bir parçasıdır.¹² Daha da basitleştirecek, duygu ilk ve en başta gelen doğayla bir ilişkiye geçme tarzıdır; doğayla iletişime hazır olma ya da olmama durumudur.

Akıl kavramı da çok tartışmalı kavramlardan olup açıklanmayı gerektirmektedir. En geniş anlamıyla akıl Kant¹³ tarafında insanların tüm "en yüce bilme yeteneği" olarak anlaşılmaktadır. O, hatta daha da soyut şekilde, zorunlu ve gerekli bir kavram olarak akli metafizik olarak her şeyin ön koşulu olarak düşünülmektedir ki, ona denk gelen, onunla örtüşen bir şey düşünülemez. Saf akıl terimleri böylece fizik ötesi fikirlere işaret etmektedirler.

⁷ Bkz. Daniel Goleman, Emotionale Intelligenz, Mai 1997 München, s. 19.

⁸ Newman, age., s. 306.

⁹ William James, The Principles of Psychology, Vo l. 1. 1931 New York: Henry Holt.

¹⁰ Antonio Damasio, Descartes'Error: Emotion, Reason, and the Human Brain. London: Picador. 1996, s. 15 vd.

¹¹ Claire Armon-Jones, The Thesis of Constructionism, in The Social Construction of Emotions, ed. Rom Harré, 1986 Oxford, UK., Basil Blackwell, s. 16 vd.

¹² West-Newman, age., s. 312.

¹³ Immanuel Kant, Kritik der Reinen Vernunft, Felix Meiner Verlag, 1956 Hamburg, s. 359.

Metafizik sözcükleri saf aklın kavramlarıdır; çünkü onlar bütün ampirik deneyimleri mutlak olarak düşünülebilen bütün şartlar tarafından tayin edilmiş olarak görürler. Tabii akıl kavramının bu kadar soyut olarak düşünülmesi keyfi bir hayal ürünü değildir; bilakis aklın doğası bunu dayatmaktadır. Nihayetinde akıl zorunlu olarak mantığın sununa kadar kullanılmasını emretmektedir. Böylece akıl günlük yaşam deneyimleri aşıp fizik ötesine kadar giden bir soyutlama ve genelleştirme ilkesidir, denilebilir. Aslında Kant'ın kullandığı ve Türkçedeki akla denk gelen “Vernunft” kelimesi Almancada “vernehmen” kelimesinden gelir, dinlemek, duymak (hear, harken) anlamına gelir. Bu arada felsefi anlamıyla pratik ve saf akıl ayırımı yapıldığı da hatırlanmalıdır. Ama her ikisinde de akıl duruma göre pratik amaçlar için ya da teorik amaçlarla temel ilkelere göre muhakeme etmek anlamına gelir. Türkçede olmasa da Almancada kavramlar detaya inildiğinde ayrışıyor. Örneğin günlük yaşamda anlamak anlamına gelen “Verstehen” (understand, comprehend), normalde bir kimse diğerine bir şey anlatınca, dinleyen kişinin muhatabını anlaması şeklinde anlaşılır. Da sonra bu kelime gözle görme anlamından sesle veya akılla görme ve kavramaya dönüştü ve bazen “reason” ile de ilişkilendirilmektedir. Anlama, hali hazırda bir şeyi algılama ve açıklama kapasitesi anlamında kullanılmaktadır.¹⁴ Akılla ilişkilendirilebilecek mantık yürütme, yargılama, değerlendirme gibi daha birçok terim kullanılsa da bu çalışmada bunları açıklama olanağı görülmemektedir. Aklın kısaca insanların dünyayı anlamak, yargılamak, olguları yaratmak ya da kabul etmek, günlük pratik yapıp ettiklerimizi muhakeme ederek onaylamak ya da değiştirme kapasitesi anlamına gelir. İşte bu çalışmada aklın duygulardan bağımsız değil de onlardan aldığı verileri de kullanarak işlediği savunulmaktadır.

Hukuk terimi de genel olarak Türk yazınında “belli bir toplumda, belli bir zaman yürürlükte olan, devletçe yaptırma bağlanmış toplumsal davranış kuralları bütünü¹⁵” olarak tanımlanır. Aslında böyle bir tanım hukuk kurallarının sadece dış görünüşüne bakıp yapılan biçimsel bir tanımdır. Hukuk kurallarının belli ulaşmak istedikleri bir sosyal ya da bireysel hedefi olduğunu da düşünürsek amaçsal tanım kaçınılmaz gözükmektedir. Yani, “hukuk toplumun genel yararını veya ortak iyiliğini sağlamak amacıyla, insanların birbirleriyle veya meydana getirdikleri topluluklarla ve bu toplulukların birbirleriyle olan sosyal ilişkilerini düzenleyen, yetkili makamlar tarafından kurulmuş ve devletin müeyyidesi ile desteklemiş bulunan sosyal düzen kurallarıdır.¹⁶” Bu tanımlar öğrenciler için ve pratik yaşamda hukuku anlamak için bir işlevi olduğu kesin ise de bu çalışmanın temel felsefesini anlamada yetersiz kalmaktadır. Hukuk eski formalizm denilen sadece insanların dışsal çıkar ilişkilerini düzenleyen bir kurallar sisteminden çok insanların özel yaşamını ve duygularını etkileyen bir kurumdur. Zaten normların dayanağı çoğunlukla yazılı olmayan toplumsal değerler ve ortak akıldır. Ortak akıl ise bireylerin kişisel duygularının ve değerlendirmelerinin bir bileşkesi olarak algılanmalıdır. Adalet duygusunun hukuku içerik olarak belirlediğini düşündüğümüzde, toplumun temel değerlerinin odak noktası olan toplumsal sağduyu yani ortak akıl, bireylerin kişisel duygularının oluşturduğu bir kolektif duygusal akıldır. Duygusal yeteneklerin hukukta gerekli olan mantıklı kararlar vermede gerekli olduğu günümüzde ilgi görmektedir.¹⁷ Hatta duygunun hukuktaki yeri o kadar belirgindir ki, bazı yazarlara göre insanlar hukuka itaat ederler; çünkü onlarla hukuk düzeni arasında çocukla ebeveynlerinkine

¹⁴ Herbert Schnädelbach, Transformations of The Concept of Reason, in Ethikal Theory and Moral Practice, Vol. 1, No. 1, March 1998, s. 7

¹⁵ Aydın Aybay-Rona Aybay, Hukukuka Giriş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 5. Baskı, Eylül 2008 İstanbul, s. 43.

¹⁶ Yavuz Atar-Sami Karahan, Temel Hukuk Bilgisi, Mimoza Yayınları 4. Baskı 2006 Konya, s.14.

¹⁷ Terry A. Maroney, Emotional Common Sense as Constitutional Law, Vanderbilt Law Review, Vol. 62, No. 3, 2009, s. 874.

benzer bir duygusal bağ vardır.¹⁸ Hukuk uygulayıcıları bu bağı güçlendirmek için çaba harcamalıdır. Belirli bir dönemde yaşayan toplumun duygusal atmosferi o dönemin hukuk şeklini ve siyasal gelişimlerini de etkileyecektir. Anayasal ve yasal düzeydeki normlar ve insan hakları kuralları insanların dış davranışlarını düzenlerler. Onlar insanlara saygıyı açıklar, emreder ve insanları insanlığa aykırı davranışlardan korur. Eğer insan davranışları hem duygular tarafından hem de akıl tarafından tayin ediliyorsa, hukukun oluşmasında ve uygulanmasında kişilerin ne hissettiklerinin gözardı edilmesi mümkün değildir. Duygular, böylece hem bireysel deneyimler olarak kişilerin davranışlarını etkiler hem de bütün birey topluluklarından oluşan toplumun yaşam kurallarının oluşumunda tayin edici rol oynar. Öyle ise hukuk duygulara ve akla dayanan, devlet tarafından yaptırıma bağlanmış toplumsal davranış kurallarının bütünüdür. Bu kuralları somut ya da teorik olarak inceleyen bilim dalına ise hukuk bilimi denir. Belli bir ülkede, belirli bir dönem içerisinde yürürlükte bulunan bütün hukuk kurallarına pozitif hukuk denilmektedir.¹⁹

Adalet terimine gelince, öncelikle belirtmek gerekir ki, adalet sadece basit şekilde mantıksal olarak akıl tarafından oluşturulan bir kavram değil, aynı zamanda kalpten gelen ve insanların en ilkel hislerinden tecelli eden duygular tarafından biçimlenen bir hakkaniyet tasarımıdır. Böyle anlayınca adalet kavramı, kişisel duygu ve vicdandan soyut düşünülemez. Adalet kavramıyla ilişkilendirilen temel ilkeler şöyle açıklanmaktadır: O ilkeler öyle ilkeler olmalıdır ki, adalet sorununu ortaya çıkaran şartlar altında, ahlaki ilkeler çerçevesinde karar vermek sorunda kalan bütün akıllı doğal şahıslar tarafından kabul görebilsin²⁰. Adaletin hukuk tekniği olarak esasa ilişkin ve usule ilişkin boyutları varsa ve bu anlamda maddi bakımdan adalet ve usul ya da şekil bakımından adalet şeklinde ayrılırsa da; kısaca adaleti her kese kendi içinde bulunduğu konuma göre hak ettiğini vermektir diye tanımlamak mümkündür.²¹ Hakkaniyet, doğruluk, ahlaki olarak yerinde olan ve insanın kişiliğinin muhakeme yeri olan vicdan muhasebesine göre uygun olan şey adildir. Görüldüğü gibi adalet kavramı da kişinin vicdanının sesine göre şekillenmektedir ve onun hislerinden ve içten gelen duyumsamalarından bağımsız düşünülemez.

Bu kısa kavramsal arka planı sunduktan sonra, insan duygularıyla normların ilişkilerini anlamının ön koşulu olarak kabul edilen akılla duyguların ilişkisine yakından bakmak gerekir. Zira hukukun rasyonel bir uğraşı olduğu ve duygulardan arındırılması gerektiği varsayılmaktadır. Öyle ise akılla duygu arasındaki etkileşimin olup olmadığı açıklığa kavuşturulduğunda, hukukla duygu arasındaki bağlantılar konusunda da değerlendirilebilecek bulgulara varılabilecektir.

II. AKIL VE DUYGULAR

Avrupa'nın önemli idealist felsefecilerinden biri olan Descartes'in fikrine göre, boyutları olan, ölçülebilen, mekanik olarak çalışan, sonsuza kadar bölünebilen vücutsal madde ile ölçülemeyen, boyutsuz, çekilip itilemeyen ve bölünemeyen us cevheri arasında uçurumsal bir farklılık vardır. Ona göre duygu hayvani bir ruhtur, ruhun alt kademelerindeki değersiz bir üründür²². Duygunun felsefede böyle aşağı görülmesi aydınlanma çağında akla

¹⁸ John Deigh, Emotion and the Authority of Law, Susan A. Bandes, The Passions of Law, içinde, 1999 New York ve London, s.292.

¹⁹ Yavuz Atar-Sami Karahan, age., s.14.

²⁰Bkz. John Rawls, The Sense of Justice, The Philosophical Review, Vol. 72, No. 3 (Jul., 1963), pp. 281-305, s. 282.

²¹ Andrew Heywood, Political Theory, an Introduction, second edition 1999 New York and London, Macmillan Press Ltd., s. 175.

²² Robert C. Solomon, The Logic of Emotion, Noûs, Vol. 11, No. 1, Symposium Papers to be Read at the Meeting of the Western Division of the American Philosophical Association in Chicago, Illinois, April 28-30, 1977(Mar., 1977), pp. 41-49 Published by: Blackwell Publishing, s.41.

verilen aşırı değerden kaynaklanmaktadır. Immanuel Kant²³, aklın ve mantığın duygulardan gelen algıları düzenlediğini ve esas bilginin duyguları anlayıp düzenlemek ve onları aklın süzgecinden geçirerek ortaya çıkacağını savunmaktaydı. En azından duygusal bozulmayı pratik akıl bakımından patolojik²⁴ bir durum olarak değerlendirmekteydi. Leibniz de duyguları karışık ya da düzensiz bir algılama, bir algı bozukluğu olarak görüyordu. J. St. Mill (1806-1873), özellikle dini duygular bağlamında duyguların rasyonel olmadığını, onların belli bir geleneksel değerler sisteminde yansıtılmalı olarak düşünülmeden belli değerler eğitimi ve dini ya da ahlaki beyin yıkmaların sonucu olduğunu savunuyordu.²⁵ Akli her şeyin merkezine yerleştiren eğilimler, duyguların sadece motivasyon işlevi gördüğünü ve bazı ahlaki ya da dini ve geleneksel değerlerin bir davranış ölçütü yapmak için itici güdü olduklarını ileri sürüyorlardı. Nihayetinde böyle düşünenlere göre duygular, bilimsel ve pratik doğrular bakımından bir hakikat ölçütü olamazlar; teorik ilkeler ve pratik normların doğruluğu ve gerçekliği bakımından da herhangi bir işlevleri yoktur. Bu tez, her ne kadar geçmişte dikkate değer ilgi görmüş olsa da, günümüzde ve geçmişte buna karşıt fikirler de öne çıkmaktadır²⁶. Bunun yanında akılla duyguyu ayıran fikirlerin tümü aynı yönde düşünmemektedirler. Rasyonel düşünmeyi abartan eğilimler aklın mutlak üstünlüğünü savunurken, rasyonel düşünmeyi dışlamayan ama düşünürken duyguları düşünmenin konusu yapan, yani duyguları muhakemede bulunurken birer değerlendirme verisi olarak kullanan felsefeciler de bulunmaktadır. David Hume²⁷, kendisinin genel bilgi kuramına uygun olarak, duygu ve akli keskin bir şekilde ayırmasına karşın, diğer felsefecilerin tam tersine o, duyguyu her şeyin üzerinde tutmaktadır. Felsefeciye göre, akıl duyguların kölesidir ve olmalıdır da. Eğer duygular gerçekten insanın dünyayı bilmesinin ve tanımasının bir parçası ya da akıl ve mantık duyguların rehberliğinde verimli bir biçimde işleyebiliyorsa, bunun öncelikle felsefi olarak diğer bilim dallarından yararlanılarak ortaya çıkarılması zorunludur. Öne çıkan sorular burada, acaba düşünce duygunun sebebi midir? Duygular belirli düşüncelerin ortaya çıkış sebepleri midir? Yoksa akıl, mantık süzgecinden geçip dışarıdan duyu organları aracılığı ile ulaşan ve iç duygulardan gelen verileri rasyonel olarak değerlendirip bunlar arasında en iyi uyumu ve dengeyi sağlayan en üst düşünce sistemi midir?

Birinci olasılıktan yani duyguların düşüncenin ürünü olduğundan söz edebilmek için, düşüncenin belirli duyguların sebebi olduğunu kabul etmek gerekir. Bu da mantıksal ispat yöntemiyle mümkün ise de, sonuçların teyit edilmesi açısından deneysel yöntemlerle düşüncenin duygunun sadece empirik olarak *yeterli* değil, bilakis *zorunlu* bir şartı olduğunun ispatıyla mümkün olabilir²⁸. Gerçekten de insanların belli şekilde bir olguya inancı, şüphesi ve varsayımları; onları depresyon, mutluluktan uçma ve tam bir duygusuzluk ya da tepkisizlik haline sokabilir. Ama bu sonuçlar tamamıyla bir sınırlı zaman ve mekânda geçerli olan tesadüfî oluşumlardır ve mutlak olarak zorunlu sonuçlar olarak değerlendirilemez. Başka anlatımla, düşünce ile duygu arasında bir mutlak neden sonuç ilişkisi yoktur. Çünkü belli düşüncelerin oluşumu, yine önceden yaşanmış duygusal deneyimlerin sonucudur. Ama şu tespit edilebilir ki, duygu ile düşünce arasında bir yakın bağ vardır ve duygular belirli düşüncelerin ürünüdür. Demek oluyor ki, düşünceler duyguların zorunlu sebebi olabilir.

²³ Immanuel Kant, Kritik der Reinen Vernunft, Felix Mainer Verlag, 1971 Hamburg, s. 164a, 166a, 167a vd, & 24.

²⁴ Solomon, age., s.41.

²⁵ John Stuart Mill, On Liberty (ed. Gertrude Himmelfarb), Harmondsworth 1984, Penguin, bölüm IV.

²⁶ Robert Joynt, Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain (book reviews), JMA The Journal of the American Medical Association 18: 1463-64, 1995, s. 1964; Alois Höfler, Psychologie (2. Aufl., hrsg. und mit Anmerkungen versehen von Aloys Wenzl), Wien / Leipzig 1930, Verlag Hölder-Pichler-Tempsky & 73 Religiöse Gefühle.

²⁷ Solomon, age., s.41.

²⁸ Irvin Thalberg, Emotion and Thought, American Philosophical Quarterly, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1964), University of Illinois Press, ss. 45-55, s.50.

Başka söylemle, her çeşit duygu düşüncenin bir şekline ya da diğerine dayanmaktadır. Öyle ise düşünce, objesi ya da nesnesi olan bütün duyguların mantıksal ve zorunlu şartıdır denilebilir. Ama İnsanlar, şüpheli olduklarında başka, kararsız ve tepkisiz olduklarında başka duygulara sahip olabilirler.

Ayrıca eklenmelidir ki, kişiler kendi duyguları arasında uyumsuzluk saptamaları sonucu olarak kendi düşünceleri arasındaki uyumsuzlukları görerek veya başka insanların duygusal tepkileriyle karşılaştıklarında fikirlerini değiştirebilirler²⁹. Bu da duygu ile düşünce arasında tek yönlü değil, tersi yönde de bir ilişki olabileceğinin bir işaretidir. Dışarıdan bir gözlemci, başkasını izlediğinde izlenen kişinin duygularının ölçüyü kaçırdığını tespit edebiliyorsa, burada duygular üstü rasyonel bir ölçütün olduğu iddiası zımni olarak kabul edilebilir. Ama karşı tez olarak dene bilir ki, gözlemci kendi sübjektif duygularını veya düşüncelerini objektif hakikatler olarak kabul etmektedir ve onun bu inancı gözlemcinin duygularına da yansımaktadır. Bu karmaşık ilişki, duyguların hem somatik yani vücutsal boyutu ve hem de bilişsel yani idraki tarafı olduğuna ilişkin varsayımı³⁰ kuvvetlendirmektedir.

Aklın dış dünyadan duyu organları üzerinden ve insanın kalbi veya vicdanı diye bilinen iç dünyadan gelen kavramsallaşmış duygusal veya mantıksal verileri en genel ve soyut şekli ile değerlendiren bir muhakeme mekanizması olarak kabul ettiğimizde; aklın, aslında insanın birikmiş geçmişteki bilgilerin deposu olan bellekle de ilişkisi olduğunu kabul etmiş oluruz. Hele bir de benlik ve zihnin, insanın anlamlı geçmiş yaşantılarının birikimli etkisi ile oluştuğunu ileri sürüldüğünü³¹ veya anısal ve semantik bellek kavramlarının ne olduğunu görünce bu sav daha da bir anlam kazanır. Kişinin yaşamı boyunca yaşadığı duygular ve aklın ürünü olan kavramsal veriler insan beyninde toplanıp düzenlenerek depolanmaktadır. İşte duygusal deneyimlerin ve bilişsel ya da semantik bilgilerin kaydedildiği ve yeterli çağrışımlar ve gereksinim olduğunda geri çağrıldığı belleğe otobiyografik bellek denir. Sorun olan şey burada, bu güne kadar hep rasyonel-bilişsel yöne ağırlık verilip duyguların etkisinin yeterince görülememesidir. Bunun nedeni de aklın duyguların hegemonyasından kurtarıp özgürleştirmek olabilir. Felsefede yaygın olan *saf aklın eleştirisi* kavramı da buradan gelse gerek. Böylece Eflatun'dan mantıksal pozitivistlere kadar uzanan ikili model adeta hakikatin ta kendisi olarak kabul edilmekte ve duyguların ve aklın birbirinden bağımsız olarak var olabileceği varsayılmaktadır. Oysaki buna karşı ileri sürülen ve duygu ve aklın aslında birbirilerinin devamı veya şartları olduğuna ilişkin savlar yabana atılır cinsten değildir. Elbette burada akıl ve duygular bir potada birleştirilip eritilmemektedir. Akıl ve duygular aslında aynı şeyin, yani aynı dünya gerçekliğinin değişik yollarla görme şekilleridir.³²

Duygu ve akıl ilişkisini ortaya koyan otobiyografik bellek yakından incelendiğinde, mesele daha güzel anlaşılır hale gelecektir. Konu ilgili ileri sürülen kurumlar çok çeşitlilik arz etmesine karşın, bu kuramlar birbirleri ile örtüşen bilgiler içermektedir. Bu kuramların sadece isimleri bile konuya ilişkin belli fikirler verebilir: Benlik Bellek Sistemi, Çağrışımsal Ağ Kuramı, Yapısalcı ve Bağlamsal Kuramlar ve Duygu Düzenleme Kuramı vb.³³ Çağrışımsal Ağ Kuramına göre, bireyin yaşadığı her olay, insan hafızasında olayın esası sayılan her olgu için ayrı ayrı kavramlarla temsil edilir. Bu kavramlar olay ve olguların yakınlık, benzerlik, zıtlık büyüklerine göre bir ilişkiler ağı şeklinde bir sistem oluştururlar. Nihayetinde hafıza,

²⁹ Thalberg, age., s. 53.

³⁰ West-Newman, age., s. 312.

³¹ Nuray Sarp, Ahmet Tosun, Duygu ve Otobiyografik Bellek, Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 2011; Cilt 3, Sayı 3, ss. 446-465, s. 446.

³² J. M. Barbalet, Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach. 1998 Cambridge, U.K.: Cambridge University Press., s. 312.

³³ Nuray Sarp, Ahmet Tosun, age., s. 446.

düğümlerden (nodes) oluşan bir ağlar dizgesidir. Bu düğümlerden biri uyarılınca, diğer ilişkide bulunan noktalar da uyarılır. Tema ile ilgili vurgulanması gereken nokta burada, sadece semantik bilgiler değil, bellekteki duyguların da bu uyarımlar sonucunda aktif hale gelmesidir. Veya dışarıdan gelen duygusal uyarıcıların bellekteki semantik kavramları da aktifleştirmesidir. Çağrışılma Ağ Kuramında bilinç, aktive olmuş düğümler ve bağlantılar olarak tasavvur edilmektedir. Anlatılanlardan anlaşılıyor ki *duygular*, bilişsel kavramları çağrıştırıp uyarabilir ve böylece kişi bunun sonucunda belli şeyleri belli şekilde düşünmek ve karar vermek durumunda kalabilir. Buna karşın somut bir takım dışarıdan gelen uyarıcı *fikirler*, insanın belli duygularını aktive hale getirebilir ve kişi muhakeme ederken bu çağrıştırılan duyguları dışarıdan ve içerden gelen fikirlerle birlikte değerlendirmeye alır. Yani birey, düşünceler aracılığı ile uyarılan içindeki kaydedilmiş duyguların etkisinde de kalabilir. Akıldan kaçırılmaması gereken bir nota da, bağlantı düğümlerini harekete geçiren uyarıcılar, kavramsal ve duygusal olabildiği gibi bu uyarıcıların kişinin iç dünyasından veya dışarıdan kaynaklanabildiğidir. Somut bir duygu uyarıldığında, insanın hafızası o duygu ile ilintili olarak aktif hale gelir ve kişi düşünürken ve mantık yürütürken o duyguyu veri olarak almak durumunda kalır. Doğru olarak ifade edildiği gibi “*kişi hissettiği gibi düşünmeye veya düşündüğü gibi hissetmeye, dolayısıyla buna göre hatırlamaya başlar.*”³⁴Söylediklerimiz doğru ise, akıl ve duyguların bir birinden bağımsız ve ayrı dünyaların olguları olduğuna ilişkin kanı geçerliliğini yitirmiştir.

Nitekim Solomon’un tezine göre duyguların, aklın mantıksal yapısından daha eksik olmayan cezp edici yanı ve yine ondan geri kalmayan tahlil edilebilir mantıksal bir yapısı vardır³⁵. Duygular deyince insanın aklına ilk etapta dış dünyada olup bitenleri hissetme akla gelir; ama duygu sadece dış uyarıcıları algılama değildir. Duygunun hislerden bağımsız varlığının olmadığına yönelik savlara Errol Bedford³⁶, Ryle ve Wittgenstein gibi ünlü filozoflar hararetle karşı çıktılar³⁷. İleri sürülen argümanlar değerlendirildiğinde ya davranışsal teorilere yönelim gözlenir ya da duyguların etkisindeki davranışların aslında amaçsal ve altta yatan bir değerlendirme olduğu sonucuna varılmaktadır. Örneğin Max Scheller, Etik ve Sempatizm ve Değer konusundaki eserinde, açık olarak duygunun amaçsal olduğuna ilişkin bir teori geliştirdi³⁸. Amaçsal teorilerde duygular, zihinsel eylem olarak değerlendirilir; her duygunun aslında bilinçaltında gelişen bir ön değerlendirme sonucu ortaya çıktığı savunulur.

Her ne kadar bütün amaçsal teoriler her konuda örtüşmeseler de, onlar şu konuda hemfikirlerdir ki, sadece hislere dayanan duygu anlayışı olayı açıklamaya yetmemektedir. Zaten bununla bağlantılı olarak duygu ve inanç ilişkisi mercek alınmakta ve duyguların en azından psikolojide belli inanç ve tutumların sonucu ortaya çıkabileceği kabul edilmektedir. Ruhbilimciler için çözülmüş gibi gözükse de düşünce ile duygu arasındaki ilişki, felsefeciler bakımından yeni sorunlar doğurmaktadır. Nasıl olur da bir duygu, mantıksal olarak önermesel bir tutuma veya düşünceye bağlanabilir? Zira eğer duygular dış algılamalardan ibaretse ve akılla ilgisi yok ise, hislerin akılla ilişkilendirilmesi bir muamma olacaktır. Hele bir de duyguların muhakeme olduklarını iddia etmek, duygu ile akıl, mantıkla tutku arasında yapılan asırlık ayırımı yerle bir etmek anlamına gelir.

İşte duyguların sıradan dış olayları algılamadan öte akılsal boyutu olduğunu savunanlar, tam da bunu yapıyorlar. Yerinde olarak tespit edilmektedir ki duygu, sanıldığı

³⁴ Nuray Sarp, Ahmet Tosun, age., s. 452.

³⁵ Solomon, age., s. 41.

³⁶ Errol Bedford, "Emotion," in Essays in Philosophical Psychology, edited by Gustafson, 1949 New York: Barnes and Noble.

³⁷ Gilbert Ryle, The Concept of Mind, 1949 New York: Barnes and Noble, 4. Bölüm.

³⁸ Max Scheller, The Nature of Sympathy, 1954 New Haven: Yale University Press.

gibi salt hayvansal, kaba, öğrenilmeyen, ehlileştirilmeyen, mantıksız ve aptalca güdülerden oluşmamaktadır. Bilakis, onlar aşırı kurnaz ve ince, tilkice, ileri derecede karmaşık ve gelişmiş, ehlileştirilmiş, öğrenilmiş mantıksal ve entelektüeldirler³⁹. Belki de gerçekten gücenmede, alınmada ve hınç duygusunda, tasım yolu ile bilinenden binmeyi çıkarma hesaplamasından (syllologizing) daha fazla mantık ve zekilik vardır. Edebi kahramanlardan Iago'nun kıskançlığında Hamlet'in düşünceliliğinden daha fazla strateji saklı olabilir. Aslında Solomon bu fikirleri savunurken meşhur idealist Alman filozof Hegel'den faydalaniyor. Felsefeciye göre aklın kurnazlığı, aslında her zaman duyguların kurnazlığından kaynaklanır.

İşte buna benzer fikirlere dayanılarak, duygunun iradi olarak algılanamayan bir muhakeme ve değerlendirme sonucunda ortaya çıktığı savunulur. Yargılama Kant'a göre bir yorumlama kuralı olarak özünde farklı kavramların bağlanması anlamında bir sentezleme işlemidir; başka bir deyişle bilinen bilgileri ve konumuzla ilgili olarak duygusal algıları objektif bir idrak veya anlama düzeyine çıkarmaktır.⁴⁰ Verilen bilgiler konumuza uyarlanınca; duygular, sonunda yorumsal yargılar olarak karşımıza çıkar. Varoluşçu filozoflardan Jean Paul Sartre benzer şekilde duyguları yüceltircesine duyguların dünyanın büyüsel olarak dönüştürülmesi olduğunu iddia ediyordu⁴¹. Şuna da dikkat edilmelidir ki, kullanılan muhakeme veya yargılama kavramları burada, bilinç düzeyine çıkmış, düşünülerek, iradi olarak mantık yürütme değildir. Söz konusu yargılama bilinç altında gelişen algısal bir muhakeme sürecidir; ki buna kendiliğinden gelişen anlamında ani (spontane) yargılama denebilir. Çok kontrol dışı gibi gözükken kızgınlık, gücenme, sevgi, alinganlık, utanma vb. duyguların arkasında bir değerlendirme ve yargılama süreci yatmaktadır; sonradan ortaya çıkan duygular bu yargılamalar gereği ortaya çıkan biyolojik belirtilerdir. Örneğin kızgınlık bir kişiyi yaptığı davranıştan dolayı suçlamak, onun hakaret ettiğini iddia etmek, kişiye karşı yanlış yapmakla itham etmektir. Haksız olarak düşünülen davranışa maruz kalıp kızan kimse, davranışı bilinçaltında yargılayıp duygusal kızgınlık tepkisini gösterirken, ben hakarete uğradım, ben saldırıya maruz kaldım diye hüküm vermektedir.

Duygular yargılardır deyince, onların amaçsal olduğunu da kabul etmiş olacağız. Yukarıda da belirtildiği gibi duyguların sadece yargılama değil, aynı zamanda belli ilkelere olan duygunun açığa vurulmasından önceki inançla da bağlantısı vardır. Duygulara temel olacak algıları değerlendirme esnasında, sözünü ettiğimiz önceki ilkelere ve paradigmalara olan inanç, gösterilecek duygusal tepkiyi tayin edecektir. Bütün duygusal bu tür yargılar, insanların kendisine olan öz saygısı ile yakından ilgilidir. Filhakika, duygu ile kişilik ve akılsal yetiler adeta eşgüdüm içerisinde çalışırcasına iç içe geçmişlerdir. Duygular yargı olarak addedilince, gösterilen duygusal tepkinin yoğunluğu, verilen yargısal hükmün kişi bakımından ne derecede önemli ve yaşamsal olduğuna da işaret etmektedir. Unutulmamalıdır ki, işin ucunda insan için çok değerli olan öz saygı vardır. Bu çalışmada iddia edildiği gibi duygular düşünce ve inançlarla bağlantılıysa, aynı zamanda onların mantık yoluyla öngörülebilirliği de kabul edilmiş olacaktır. Nitekim böyle bir varsayım olmasaydı, davranış bilimleri ve sosyoloji bilimi temelsiz kalacaktı. Belli duygulara sahip olan insanlar, belli şartlar altında, belli şekillerde davranırlar. Somut bir takım duygular mevcutken bir kişinin nasıl davranabileceğini tahmin etmek mümkün ise, burada akıl ve mantık vardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bir duygunun dışı vurumu, yargılamanın mantığı tarafından tayin edilir. Kişi başkasını yanlış yapmakla itham edip kızınca; burada bir adaletin bozulduğu iddiasıyla hakkın geri verilmesi ve adaletin tekrar hakkaniyete uygun olarak tesisi edilmesi yargısı ve özlemi vardır. Duygular mekanik, biyolojik olaylardan öte, bir arzular,

³⁹ Solomon, age., s. 46.

⁴⁰ Kant, age., s. 838, 138a, 139a.

⁴¹ Solomon, age., s. 46.

amaçlar, umutlar ve istemler sistemi olarak görülmeli ve duygu ile onun dışı vurum şekli de birbirileriyle sıkı bağlantı içindedir. Akıl ile duygunun bağlantısını kabul ettikten sonra gerekli olan biricik şey ise, çok farklı duyguların mantıksal analizini yapmaktır; çünkü her duygunun arkasında farklı yapısal muhakemesi ve farklı ideolojisi vardır. Duygular sanıldığından daha fazla mantığa sahiptir, yapıları çok karmaşık ve belirttiğimiz gibi mükemmel entelektüel yapıları vardır. Öyle ise duygular, aklın, bu güne kadar bilim insanlarının ve felsefecilerin sandıklarından daha fazla, ayrılmaz parçaları veya yapısal oluşum öğeleridirler.

III. HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ VE DUYGULAR

Aristoteles'e bakılırsa hukuk duygulardan arındırılmış bir akıl yürütmedir. Anılan yaklaşıma göre hâkimler, jüriler ve diğer hukuki karar vericiler, muhtemel bir hükmün yarar ve zararlarını mantıksal olarak hesaplayıp çevrede ve sosyal yaşamda olumlu bir değişikliği sağlayabilecek kararlar verirler. Gel gör ki, pratik yaşamda kasıtlı veya kasıtsız olarak duygular günlük hukuksal kararlar alma sürecine dâhil edilmektedir.⁴² Sayısız neden akla gelebilir de, kısaca denebilir ki, duygular mantıksal hareket etmeyi engellemekten çok, mantıksal ve ölçülü bir tepkiyi sağlayabilirler.⁴³ Dahası onlar, insan dikkatini toplayıp değerlendirmeyi belirginleştirir, düşünmenin bitmez tükenmez gözüktüğü şartlarda, dikkatin dağınık olduğu veya kararsızlık durumlarında çabuk kararlar vermeyi sağlar.⁴⁴ Duygular, insan hafızasını zinde tutmak yanında çağrışımsal veya otobiyografik bellekte olduğu gibi belli değerlendirme konusu olabilecek kavramları hatırlamayı da kolaylaştırır. Bu bölümde hukukta duyguları ayrıntılarda incelemekten çok, bizatihi hukuk hâkimiyetinin kendisinde duyguların yeri konusunda bir değerlendirmeye girişilecektir.

Söz konusu olan burada esasında hukukun doğası ve hukuk hâkimiyetinin felsefi dayanağıdır. Acaba hukuk, topluma rehber olmak için ortaya çıkan bir takım kişi veya kişi gruplarının derleme emir ve talimatlarından mı oluşur? Eğer gerçekten onların yetkili olduklarını kabul edilecekse, bunlar yetkilerini hangi kaynaktan almaktadırlar. Soru şu şekilde de sorulabilir: Acaba hukuk yapanlar yetkilerine belli bir topluma üyeliklerinden ötürü mü sahip olurlar; yoksa hukuksal normların ahlaki, etik veya duygusal temeli mi vardır? Law's Empire adlı eserinde Ronald Dworkin⁴⁵, hâkim ve diğer hukukçuların sadece dava konusu olan somut bir uyuşmazlığı çözmediklerini, aynı zamanda hukukun genel kurallar düzeyinde ne olduğuna karar verirler. Öyle ise, onların çok yüksek düzeyde teorik anlayışa gereksinimleri vardır, çünkü hukuk çok zengin ve entelektüel bir bilim dalıdır. Kanunlar, mahkeme kararları, yazılı anayasal vb. normlar, sadece altta yatan gerçek hukukun yüzeysel belirtileridirler. Hukukçuların görevi, bütün bu dış delillerin toplamından gerçek hukukun ne olduğunu bulup bulduğu bu genel ilkelere göre somut olayda doğru kararlar vermektir. Anlaşılan, dağınık pozitif hukuk öğeleri, bunların altında yatan bir dizi genel ilkeler vasıtasıyla birleştirilmektedir ki bunlar toplumun siyasal ahlâkının merkezinde yer alan soyut adalet ve hakkaniyet ilkeleridirler.

Konumuz bakımından en vurgulanması gereken şey burada, hukuk hâkimiyetinin gücünü bu ayrıntılı somut olayların ve pozitif kuralların değerlendirilmesi yardımıyla bulunan temel ahlaki ilkelerden aldığıdır. İlk bakışta bu teori bir bütünlük, kesinlik ve tutarlılık arz

⁴² Brian H. Bornstein and Richard L. Wiener, Emotion and the Law: A Field Whose Time Has Come, in: Brian H. Bornstein, Richard L. Wiener (Editors): Emotion and the Law, Psychological Perspectives, 2010 New York Dordrecht Heidelberg London, Springer Yayınları s. 2.

⁴³ Francesca Polletta, Review: The Laws of Passion, Law & Society Review, Vol. 35, No. 2 (2001), pp. 467-493, Published by: Blackwell Publishing, s. 471.

⁴⁴ Richard Posner, Emotion versus Emotionalism in Law, in: Susan A. Bandes, The Passions of law, (1999) s. 310-311.

⁴⁵ Ronald Dworkin, Law's Empire, 1986 Cambridge, Harvard University Press, s. 4.

etse de, genel kabul gören bir yaklaşım tarzı da değildir. Fakat söz konusu yaklaşım şunu göstermektedir ki, hukuk sadece basit emir ve talimatların toplamı değildir; onun temelinde adalet ve hakkaniyetin temel ilkeleri tarafından şekillenmiş tutarlı bir normatif düşünce dizgesi yer almaktadır. Bunun yanında başka siyasal ahlak normları ve düşünsel bilgelik de akla gelebilir tabii ki. Hukuk, böylece gücünü her halükârda bu anılan ilkelere almaktadır ve bu ilkeler de dönüp dolaşıp ahlaki bir temel üzerine oturacağından hukuk gücünü ahlaki normlardan almaktadır denilebilir⁴⁶.

Yukarıda özetlediğimiz bütünsellik gösteren ve temel ahlaki kurallara dayandırılan hukukun üstünlüğü bir takım sorunlar ve soru işaretlerine de sebep olmaktadır. Her şeyden önce somut bütün kanunların, mahkeme kararlarının ve anayasal normların hukukçular tarafından analiz edilip bunların gerisinde yatan genel evrensel ilkeleri bulmak ancak iyimser bir varsayım olabilir. İdeal olarak mümkün gözükken bu girişim, pratik yaşamda günlük hukuk yaşamının karmaşıklığı, yoğunluğu ve hukukçuların olaylara hâkim olamaması gibi sebeplerle başarısız kalmaya mahkûmdur. Kararların çoğu gerçek yaşamın güç dengelerine göre ve hatta keyfi olarak ve duyguların etkisi altında verilmektedir. Hukukun günümüzdeki diline ve kural, karar ve öğretilerin durumuna bakıldığında; hukuk otoritesini belki de Kafka'nın Dava adlı eserinde olduğu gibi onun anlaşılmasında ve ona hâkim olamamakta aramak gerekir. Hukuk kurallarının nasıl oluştuğunu, mahkeme kararların nasıl verildiğini ve karar vericilerin yetkilerini nerden aldığını, hangi yöntemlerle karar ve kuralların somutlaştırıldığını bilmeyen ve buna rağmen bu karar ve kurallara katlanmak zorunda kalan insanlar, kendilerini bu hukuk canavarı karşısında cüce gibi hissetmeye başlarlar. Kurum ve kuruluşların da kişilerin hukuku anlamalarını kolaylaştırmayıp bilakis engellemeleri, onların bu çaresizlik duygularını güçlendirmektedir. Tahlil sonucunda ortaya çıkan sonuç, hukukun gücünü, bireyin kurum ve kuruluşların heybetine karşı veya hukukun anlaşılabilirliğine karşı hissettiği bir çaresizlik duygusundan aldığıdır. Çalışma ilerledikçe görüleceği gibi hukuk, her ne kadar gücünü sonunda insan duygusundan almaktadır; ama bu duygu burada söz konusu ettiğimiz bir çaresizlik duygusu değil, tam tersi daha sağlıklı ve daha yüce bir duygudur.

Tıpkı akıl ve duyguların keskin hatlarla birbirlerinden ayrı düşünülmemesi gibi, hukuk normlarının duygulardan arındırılmış olarak düşünülmesi mümkün değildir⁴⁷. Yukarıda açıklanan çaresizlik ve cücelik duygusu tersine çevrilip, hukuk normlarının emirlerine maruz kalan yönetilenlerin, bu kuralların oluşum sürecine katılmasıyla onlardaki güçsüzlük duygusu azaltılabilir ve kişilerin kendilerini böylece daha güçlü hissetmeleri sağlanabilir. Yine hukuk bilimiyle uğraşanlar, öğrencilerine hukuku büyüleyici bir meslek sırası olarak değil de, hukukun yaşamın gerçeğinde yer alan bir çıkarlar ve duygular uyumsuzluğunu dengeye kavuşturmak için çareler arama bilimi olduğunu onların seviyesine inerek öğretmesiyle, öğrencilerin kendilerini daha güçlenmiş ve öz güvenle hukuka yaklaşımlarını sağlayabilirler. Çünkü öğrencilerin ve yönetilenlerin hukuku daha derinden anlamaları ve bütün hukuki meselelere az çok hâkim olmaları, ilgili kesimlerin bireysel ve toplu olarak daha güçlü ve öz güvenle meydana çıkmalarını sağlar. İnsanlar, normların otoritesine karşı ezilmişlik değil de bu kez hukukun kendi yaşamlarının ve duygularının bir yansıması olduğunu görüp egemen olduklarını hissederler, hukuka sevecen bir duyguyla ve sahiplenerek yaklaşmaya başlarlar. Gerçekten de duygular esasında toplumun ahlâk sisteminin kökünde de yatmaktadır.⁴⁸ Ne kadar rasyonel

⁴⁶ Deigh, age., s. 285, 286.

⁴⁷ Wiener, Bornstein, age., s. 3.

⁴⁸ Oliver R. Goodenough, Institutions, Emotions, and Law: A Goldilocks Problem for Mechanism Design, Vermont Law Review, Vol. 3, pp.395-404, 2009, s. 399.

gözükürse gözüksün, tüm ahlaki, etik ve hukuku normlar sonunda insanın kişilik merkezi olan vicdanına⁴⁹ kadar uzanan bir duyguya dayanmaktadır.

Olay hukukun üstünlüğüne veya hukuk devleti bağlamında değerlendirildiğinde, yöneten ile yönetilen ilişkisindeki devinimsel güç, egemenliği elinde bulunduranlarla onlara tabi olan vatandaşlar arasındaki duygusal ilişkiye bağlıdır. Hukuk normlarının oluşumu ve onların bağlayıcı gücü veya onların yönetilenlerce saygı görmesi, söz konusu bu duygusal bağın ürünüdür. Tıpkı birey bakımından kendini tanımak ne kadar şahsi duygularının farkında olmaksı ve bu duygular ne kadar önemli ise, bir hukuk devletinde de vatandaşlarla hukuk otoritesi ve onun taşıyıcıları olan egemen gruplar arasındaki duyguları yakından tanımak da o kadar önemlidir. Sokrates kendini tanı derken, kendi duygularının ortaya çıktığı anda ve olayda bilincine varmayı kast ediyordu⁵⁰.

Duyguların işlevini, hukukla ona tabii olanlar arasındaki karşılıklı ilişkide de kabul edince, nasıl bir duygu ilişkinin söz konusu olduğunu da ortaya çıkarmak gerekir. Nitekim ilk bakışta duygular açık ve seçik anlaşılır gibi gözükür, ama sonradan sakın kafa ile değerlendirildiğinde, şimdiye kadar ne hissettiğimizizin farkında olmadığımızı şaşkınlıkla görürüz; hatta bazı duyguları gerçek haliyle ancak sonradan algılarız. İşte psikolojide kişinin kendi düşünce sürecinin farkında olmasına üstbilis (Metakognition) ve kendi öz duygularının bilincinde olmasına da üst duygu algılaması anlamında Metastimmung denir. Bunların ikisini kapsayacak şekilde “mindfulness” yani kendi iç dünyasındaki durum hakkında daimi bir dikkatlilik kavramı kullanılabilir.⁵¹ İnsan, içinde bulunduğu durumun gerektirdiği şekilde çevresindeki olayları aktif olarak yansıtıcı şekilde düşünebilmeli, izleyebilmeli ve sorgulayabilmelidir⁵², kısaca uyanık olmalıdır.

Felsefede hakikatin farkına varmak için düşünülen ve kendini dünyadan ve hatta vücudundan soyutlayıp onları inceleme konusu yapma olayı, burada da kendisini göstermektedir. Kişiyi adeta ikinci bir üst veya paralel kişi eşlik etmekte ve onu meraklı gözleriyle her adımda akıl merceği ile izlemektedir. Böyle bir uyanıklılık durumu, hırslarla dolu ve çığırından çıkmış duyguları sükûnet içerisinde berrak bir zekâ ile izlenmesini sağlar. Süje adeta yaşam hikâyesinin dışına çıkmakta ve paralel bir bilinçlenme akıntısı içerisinde ana akımı takip etmektedir. Böyle bir kişi olayın içerisine dalıp kaybolmaktan öte, bütün gelişimleri net olarak algılayıp⁵³ bilinç düzeyine çıkarmaktadır, duygulardaki aklın farkına varmaktadır. Tek bir gerçek kişi için geçerli olan duygusal farkındalık, gruplar için ve hukuk devleti ile vatandaş arasındaki ilişkide de geçerlidir. Devletle kendi uyrukları arasında her halükarda bir duygusal ilişki mevcuttur, sorun bu ilişkinin negatif türden bir düşürülmüşlük ilişkisi mi yoksa sahiplenme ve özgüven ve katılım anlamında yüce bir ilişki mi olup olmadığını ve duygunun mahiyetini ortaya çıkarmaktır.

Düşünün ki bazı insanlar kendi toplumlarında geçerli olan hukuka zerre kadar bir olumlu duygu beslemiyor, saygı duymuyor ve hatta nefret ediyor. Ya da toplumdaki hukuk bir veya birkaç kişinin tekeline terk edilmiş, vatandaşa hiçbir söz hakkı tanınmamış, bu nedenle yurttaş hukuka karşı olumlu duygu beslemiyor; ama buna karşın vatandaş her iki durumda da hukuka tabii olmak zorunda kalsın. Böyle durumlarda hukuku uygulayanlar, düzeni sağlamak için çok fazla enerji harcamaları gerekir. Aslında salt şekilci pozitivist olarak düşünüldüğünde hukukun meşruluğu direk egemenin iradesinden ve yönetilenlerin hukuka

⁴⁹ Vicdanın ayrıntılı analizi için bkz. Orhan Aldanmaz, Wehrdienstverweigerung als Menschenrecht, 2006 Regensburg, S. Roderer Verlag, s. 143 vd., 150 vd.

⁵⁰ Goleman, age., s.67.

⁵¹ Goleman, age., s.67.

⁵² Goleman, age. s. 390.

⁵³ Goleman, age., s. 68.

bağlılığı da devletin müeyyidesiyle, itaat alışkanlığı yardımıyla veya yine bir duygu olan korku ile sağlanır. Tarihi deneyimler göstermektedir ki, demokrasi çağında hukukun üstünlüğü zorla sağlanamaz ve kısa ömürlü olur. Yine demokrasinin bir gereği olarak, kanunlara itaat edecek olan vatandaşlar, kendilerini onların sahibi olarak görebilmelidirler. Sosyal sözleşme teorileri, müzakereci demokrasi teorileri, katılımcı, çoğulcu, yarışmacı, yani çağdaş çok partili liberal batılı demokrasi teorileri, vatandaşları bir tebaa olarak görüp, adeta dışarıdan getirilip topluma dayatılan hukuk otoritesini kabul etmezler. Böyle durumda toplum, hukuka karşı bağlılık duygusu değil, çaresizlik, cücelik teslimiyet duygusu ve derken nefret hatta isyan duygusu besler.

Oysaki hukuka bağlılık duygusunun gelişmesi için, yönetilenlerin hukukun oluşum ve uygulama sürecine dâhil edilmeleri kaçınılmazdır. Tespit edildiği gibi, hukuk otoritesi, hukuk sistemi ile toplum üyeleri arasındaki duygusal bir bağ üzerinde durmaktadır. Bu gerçek, her ne kadar sözü edilen duygusal ilişkinin tam bilincinde olmayı şart koşmazsa da, bu ilişkide bilinçaltında gelişen ve değerlendirme yapan bir akıl vardır. Hâlbuki körü körüne kurallara korku altında veya geleneksel olarak uymada bilinç ve değerlendirme olayı eksiktir. Yukarda değinildiği gibi, duygu sadece basit bir içerden ve dışarıdaki uyarıcıları hissetmek değildir. O, aynı zamanda bilinci ve değerlendirmeyi de içinde barındırmaktadır, zihnin amaçsal durumudur ve bu haliyle düşünceyle iç içedir.⁵⁴ Hukukun otoritesine bu bulgular uyarlanınca, denebilir ki, kurallara uyma duygusunda her ne kadar bilinç düzeyine çıkmış kurallara saygı iradesi her zaman yoksa da, kendi duygularının bilincine varmış toplumlarda veya kişilerde bu mümkün ve gereklidir. Ama bir hukuk devletinin üstünlüğünü tahlil eden bir hukukçunun, hukuk otoritesinin vatandaşla hukuk sistemi veya egemenler arasındaki duygusal bağa bağlı olduğunu tespit etmesi mümkündür. Nasıl ki her insan davranışı sadece dışarıda görünen vücutsal hareketler değil de bir dizi duygu ile bağlantı içerisinde ise; hukuka ve ahlak⁵⁵ kurallarına uygun veya aykırı insan davranışlarının arkasında derinde yatan insani duygular yatmaktadır. İnsanlar, her ne kadar akıl ve mantıkla uyuşmazlıkları çözmeye çalışıp genel ilkeler düzenlemeye çalışsa da, onlar arzu ve duygulara ve de sınırlı düşünme kapasitesine sahip olduklarından, her hukuk kuralının içine istemlerini de, duygu yüklü çıkarlarını da yansıtacaklardır.⁵⁶ Hukuk otoritesi yönetilenlerin olumlu ve yüce duyguları üzerine oturduğu zaman, hukuk düzeni ve genel olarak da toplumsal düzen daha sağlıklı ve uzun ömürlü olur; böylece insan onurunu korumak için uygun ortam sağlayabilir.

IV. ADALET VE HAKKANİYET KAVRAMINDA DUYGULAR

Hukukun üstünlüğünün temelinde duyguların varlığını tespit ettikten sonra, hukukun özü olan adalet kavramında duyguların rolü konusuna eğilmek yerinde olacaktır. Genel olarak hukukta ve özelde ise adalet tasarımı geleneksel olarak duyguların yerinin olmadığı savunulurken, derinlemesine bir kavramsal tahlil bunun hiç de olmadığını ortaya çıkaracaktır. Ayrıca bugüne kadar mutlak varsayılan insan sosyal bir hayvandır, siyasal bir varlıktır veya akıllı bir varlıktır, ekonomik bir yaratıktır gibi söylemleri de başka bir söylemle zenginleştirilmek durumundadır. Nitekim insan duygusal bir varlıktır. Böyle olunca, onun yaptığı, fiziksel, zihinsel, biyolojik, kültürel, sosyal ve siyasal bütün eylemleri duygu ile ilintili düşünülme durumundadır. Yukarıda akılla duygu ilişkisi ve hukuk hâkimiyeti ile duygu bağlantıları açıklandığından, bu bölümde adalet ile duygunun bileşkesinden ve iç içeliğinden adalet duygusunun doğduğu ileri sürülmeye çalışılacaktır. Hâkimlerin,

⁵⁴ Deigh, age., s. 291.

⁵⁵ Larry Alexander and Emily Sherwin, The Rule of Rules, 2001 Durhan and London, Duke University Press, s. 27.

⁵⁶ Alexander and Sherwin, s. 8 vd.

Milletvekillerinin⁵⁷ ve hak ve özgürlükleri hakkaniyete göre dağıtmakla yükümlü tüm kişilerin vicdanlarına⁵⁸ danışarak karar vermeleri gerektiği anayasalara bile yansıdığı göz önünde bulundurulduğunda, adalet kavramının insanın sadece soğuk aklı ile değil, aynı zamanda duyguların yoğunlaşma merkezi olan vicdanla ve sezgi ile de ilintili olduğuna işaret etmektedir.

Yukarıda söylenenleri pekiştirmek içi denebilir ki akıl ve bilinçli irade, insan güdülerinin genel yapısının sadece bir parçasıdır. Bütün bilinçli ve zihinsel muhakeme süreci, aslında daha altta yer alan açığa çıkmamış bir eğilimler, yetenek, izleme ve gözleme sistemi üzerinde gerçekleşmektedir. Mutlak akılcı eğilimlerin savunduğu duygulardan arınmış bağımsız akıl rüyası, bununla temelsiz kalmaktadır.⁵⁹ Gerçeklere göz kapamaktan çok, realiteye uygun olarak duyguların nasıl işlediğini araştırıp ortaya çıkarmak, onların bireylere neler dayattığını, neler yaptığını ve onlardan neler istediğini bilmek insanları daha çok akıllı yapacaktır.⁶⁰ Unutulmaması gerekir ki, tercihlerimizi ve muhakeme sürecini etkileyen ve vicdan olarak da adlandırılabilen duygular, bilinçli olarak algılanan fikirler kadar bize ait olarak algılanmayabilirler, hatta akıl onları bireyin dışından gelen algılar gibi görebilir. Burada söz konusu edilen duygular, daha çok bütün benliğin bilinçle veya beyinle olan iletişimi olarak tasavvur edilmelidir. İşte anılan duygusal durum, hem aklı yapılandırır hem de aklın gerçeklere uygun işlemesi için bir rehber işlevi görür.⁶¹

Adalet konusunu incelemenin sebebi şüphesiz ki adalet ile hukuk kavramları arasındaki yakın ilişkidir. Nitekim hukukun uygulayıcıları olan mahkemeler *adalet* dağıtan yerlerdir; yine hukuk uygulamasını yöneten bakanlığa Hukuk Bakanlığı değil, Adalet Bakanlığı denmektedir.⁶² Bir kararın hukuk kurallarına şekilsel olarak aykırı olması durumunda kararın adil olmamasından söz edildiği gibi, onun esas yani içerik olarak hakkaniyete uygun olmaması da adaletsizlik olarak algılanmaktadır. Adaleti “herkese hakkını olanı vermektir veya ahlaki olarak doğru olan şeydir”⁶³ diye tanımlayınca, adalet kavramının geniş olarak tutulması ve hem usul olarak hem de esas bakımından taraflara hak ettiğini vermek şeklinde anlamak buradaki incelemenin amacına uygun olacaktır. Adalet sadece şekilsel kurallara uymaktan öte “en yüksek ahlâk ülküsü, en iyi ve en doğru çözümü gösteren bir temel fikir, bir erdemdir ...”⁶⁴. Hukukçu gözüyle bakınca adalet, herkese hak ettiği hakkı ve cezayı vermektir. Görüldüğü gibi adalet, hukuki ve ahlâki olarak normatif bir özellik gösterir. Bu denli soyut olarak tanımlanınca, adaletin somut olarak ne olduğuna ilişkin bir fikir birliği oluşturmak o derecede zor olacaktır. Çünkü sadece pozitif hukuka uygunluk değil, felsefi ve etik tahliller de devreye girecektir. Aklın bile insanın duygularıyla ne kadar yakından bağlantılı olduğunu gördüğümüze göre; adaletin ne olduğunu felsefi olarak belirlemede duygular da etkisini gösterecektir.

Rousseau, Emile adlı eserinde adaletin sadece zekâ tarafından şekillenen ahlâki bir kavram olmadığını, bilakis kalbin, akıl tarafından aydınlanan gerçek bir hissi veya duygusu olduğunu savunuyordu. Anlaşıyor ki adalet duygusu, ilkel eğilimlerimizin doğal bir

⁵⁷ Bkz. 1949 Federal Almanya Anayasası md. 38:

http://www.bundestag.de/dokumente/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_03.html (Erişim Tarihi: 27.07.2012)

⁵⁸ 1982 Anayasası, md 138.

⁵⁹ Bkz. George Marcus, The Centimental Citizen: Emotion in Democratic Politics, 2002 University Park, Pennsylvania State University Press, s. 143.

⁶⁰ James Martel, The Role of Emotion in Political Life, Political Theory, Vol. 32, No. 1 (Feb., 2004), pp. 116-120, Sage Publications, Inc., s. 117.

⁶¹ Martel, age., s. 117.

⁶² Aydın Aybay-Rona Aybay, Hukuka Giriş, 5. Baskı, Eylül 2008 İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.73.

⁶³ Heywood, age., s. 175.

⁶⁴ Aydın Aybay-Rona Aybay, s. 74.

sonucudur.⁶⁵ İlk bakışta anlaşılır gibi gözükse de bu iddialar, günümüze kadar hâkim olan hukuk ve akıla ilişkin bakış açılarıyla karşılaştırıldığında sorunlar yaratmaya elverişlidir. Gerek felsefe alanında ve gerekse sosyal ve siyasi teorilerde insanların adil ve barış içerisinde birlikte yaşamalarına çözüm arayışında genelde sözleşme teorilerinden yararlanılmaktadır. Fakat sözleşme kuramları, adil ve hakkaniyete uygun hak ve ödev paylaşımını yaparken klasik olarak terazi sembolü kullanılıp akıl ve mantıktan yola çıkılmaktadır ve duygusallık sakıncalı olarak görülmektedir. Öne çıkan yöntem ise var olduğu varsayılan bir ilk başlangıç noktasına geri dönülüp, birlikte yaşamak isteyen tarafların birbirlerinin özel durumlarını bilmeden bir cehalet perdesi arkasında toplumsal yaşamın en genel ilkelerini adil olarak tespit etmeleridir. Kabul edilen genel ilkeler, tarafların karşılıklı olarak çıkarlarını adil olarak sınırlamak için makul standartları belirler ve taraflardan her biri karşı tarafın bu sınırlamalara katlanmasını bekleme hakkını elde ederler.⁶⁶ Adalet, dürüstlük ve hakkaniyet ilkesi olarak anlaşılınca, o, toplumun ilk kuruluş aşamasında siyasal ve sosyal sistemin temel yapısını belirlemede tayin edici rol oynar. Rawls, bu bağlamda iki temel ilke⁶⁷ formüle etmektedir. Birinci olarak, bu sistemde yaşayan veya bundan etkilenen her kişi, başkalarının aynı türdeki özgürlüğüyle bağdaşan en geniş özgürlük hakkına sahiptir. İkincisi, eğer ortaya çıkan eşitsizlikler tüm tarafların çıkarlarına olduğuna ilişkin makul bir beklenti uyandırmıyorsa, bu eşitsiz keyfi ve adaletsiz olarak addedilmelidir. Bütün hizmet sunan yönetim organları ve kamu daireleri herkese açık olmalıdır. Anılan ilkeler, aslında analitik bir inceleme ve yapılandırma sonucunda ve daha çok mantıksal çıkarım yolu ile duygular gözetilmeden elde edilmektedir. Çünkü başlangıç noktasında taraflar çok soyut ve sadece en genel bir adalet anlayışına sahip olarak düşünülmektedir, hiç kimse diğerinin ne hissettiğini somut olayda bilmemektedir.

Konumuzla ilgili olarak adalet kavramının duygu ile ilişkisini ise, en iyi olarak psikolojik bir inceleme ortaya çıkaracaktır. Zira hukuk üstünlüğünü açıklarken de değinildiği gibi, taraflar, analitik inceleme sonucunda ortaya çıkan sosyal yaşam ilkelerinin öngördüğü ve kendilerine düşen ödevleri, ancak kendilerini bu ilkelerle, ilkeleri formüle eden otoritelerle veya toplumsal kurumlarla duygusal bir bağ ile bağlı olduklarını hissederlerse yerine getirirler. Gel gör ki, sadece rasyonel olarak formüle edilen birlikte yaşam ilkelerinde duygulara yer yoktur.⁶⁸ İşte psikolojik tahlil vasıtasıyla, adalet duygusunun insanların en temel eğilimlerinden ve karakterlerinden ortaya çıktığı kanıtlanmalıdır. Esasında adalet deyince akla eşitlik ilkesi gelir ve insanlar eşit hak ve ödevlere, eşit özgürlüğe ve derken eşit onura sahip olduklarını ve buna uygun özsaygı sahibi olduklarından, başkalarından da aynı derecede saygı beklerler. Kişiler, günlük yaşamlarında ve kurumlarla olan ilişkilerinde aynı konumda olan diğer insanlarla eşit tutulup muamele görmediklerinde, strese girerler. Adaletsizce muamele ya fazla hak alarak ya da hak ettiğinden az alarak gerçekleşebilir ve adaletsizlik derecesi arttıkça adaletsizliğe maruz kalan tarafın stresinde de artış gösterir.⁶⁹ Adalet teorisyenlerine göre, bireyler adil olmayan davranışlar karşısında kızgınlık, suçluluk, gücenme, mutsuzluk, huzursuzluk ve başkalarının yanlışlıklarını aşağı görüp kınama duygularını sergileyebilirler.⁷⁰ Yukarıda duyguların bilinçaltında belli bir muhakeme ve değerlendirme sonucu da ortaya çıkabileceğini tespit ettiğimize göre, bu tür duyguların varlığı duyguyu sergileyenlerde duyguya vesile olan davranışların yanlış ve adil olmadıkları

⁶⁵ John Rawls, The Sense of Justice, The Philosophical Review, Vol. 72, No. 3 (Jul., 1963), pp. 281-305, Duke University Press, s.281.

⁶⁶ Rawls, The Sense of Justice, s. 284.

⁶⁷ Rawls, The Sense of Justice, s. 283.

⁶⁸ Rawls, The Sense of Justice, s. 285.

⁶⁹ Susan Sprecher, The Relation Between Inequity and Emotions in Close Relationships, Social Psychology Quarterly, Vol. 49, No. 4 (Dec., 1986), pp. 309-321, American Sociological Association, s. 309.

⁷⁰ Sprecher, s. 310.

düşüncesinin mevcut olduğunu göstermektedir. Sadece bu tespit bile adalet kavramının duygularla bağlantısını göstermeye yeter. Ama bu olayı daha anlaşılır kılmak için, konuya biraz daha yakından bakmak yararlı olacaktır.

Psikolojik bir tasarıma göre, yukarıda da sözü geçen suçluluk duygusu üç ayrı aşamada kendisini gösterir: Otoriteye karşı suçluluk, kurum veya cemiyete karşı suçluluk ve ilkelere karşı suçluluk.⁷¹ Her üç halde de adalet olgusu duygusal (affective perception of justice)⁷² olarak algılanmaktadır. Otorite suçluluğu tıpkı ebeveynlerle çocuk arasındaki duygu ilişkisindeki gibi bir sevgi ve saygı temeline dayanır. Yönetilenler otorite sahibi egemen kişilere saygı gösterir ve egemenlerde yönettikleri halkın çıkarlarını gözetirlerse, otoriteye aykırı davranışta bulunanlar suçluluk duyarlar. Yani normlara aykırı davranışta bulunanlar adil davranmadıklarını düşündüklerinden suçluluk ve utanç hissine kapılırlar. Kuruma ve cemiyete karşı suçluluğa gelince, tıpkı grup oyunlarında olduğu gibi, beraber bir girişimde bulunup, dayanışma içerisinde birlikte bir amaç için çalışan insanlar, cemiyetin amaç ve normlarına aykırı davranışta suçluluk duyarlar; zira burada güven ve karşılıklı sevgi zedelenmiş ve adaletin temeli olan duygusal bağlar sarsılmıştır. En önemli ve üst aşama olan ilke suçluluğunda, ilkelere aykırı davranışta bireyler belli kişilerin haklarını değil, potansiyel olarak hak sahibi olabilecek bütün kişilerin hak ve çıkarlarını çiğnemiş olurlar; dahası kendi koydukları ilkeleri ve öz değerlerini hiçe saymış olurlar. Bu durumda duygusal bağ somut bir otorite sahibi ya da cemiyetle değil, ahlaki, dini, felsefi ya da dini ilkelerle ilişkilidir. Görüldüğü gibi son halde tıpkı Eflatun'un idealist felsefesinde olduğu gibi, somut sevgi ve duygu değil, soyut sevgi ve aşk, başka bir söylemle en yüce ahlâki değerler söz konusudur. İşte ilkeleri çiğneyen insanlar bu sevgi bağını koparıp adaletle aykırı davrandığından suçluluk duyarlar. Üç halde de suçluluk duygusu varsa, kişilerin adil davranmadıklarını, sevgi ve güven bağlarını kopardıklarını, hakkaniyet kurallarını çiğnediklerini düşündükleri varsayılabilir. Zaten bu duyguyu yaşayanlar, özür dileme, itiraf etme, af isteme, utanma, kırgınlık gibi durumlara düşerler; eski güzel sevgi ve güven ilişkilerinin ve zedelenmiş adalet duygusunun yeniden tesis edilmesine çaba harcarlar. Bu çalışmada bu konuyu açıklama imkânı olmadığından, ilgilene okuyucunun dipnotta verilen kaynaklara başvurması salık verilir.⁷³

Konuyu daha somuta indirgeyip duyguların adalet ve eşitlikle ilişkisine odaklandığında, kıskançlık ve gıpta etme bir taraftan; haset ve özentî öbür taraftan insanın adalet ve eşitliğe ilişkin muhakemelerinin temel nedeni ve yönlendiricileri oldukları görülecektir. Adalet terimi dahi bazen "insaf",⁷⁴ iyi veya kötü kelimeleri ile ifade edilmektedir ki bunlar duygu yüklü kelimelerdir. Eğer orta çağlarda hüküm süren ve mutlak doğruluğu kabul eden doğal hukuk doktrinleri bir tarafa bırakılırsa, bütün normatif ilkeler gibi özellikle maddi adaletle, yani adaletin şekilsel değil de içeriğine ilişkin değerlendirmeler de göreceli ve sübjektif olacaktır.⁷⁵ Bu demek oluyor ki adalet kavramı bireyler, toplumlar ve farklı zaman dilimleri arasında değişkenlik gösterecektir. Nitekim adalet teorilerine psikolojinin giriş noktası da burada aranmalıdır. İnsanların kendilerine verdikleri değer ve öz saygı ve adalet algıları, onların diğerleri ile olan ilişkilerindeki konumuna ve maruz kaldıkları muameleye göre belirlenir. Toplumsal nimetlerin aşırı adaletsiz dağıtılması durumlarında, mağdur olanlar üst sınıfların fazla hak almalarını çekemezler ve böylece kıskançlık duygusuyla onların

⁷¹ Otorite suçluluğu, cemiyet suçluluğu ve ilke suçluluğu biçiminde geçen bu kavramları, John Rawls aslında Piaget'in eserine dayanarak geliştirmektedir, fakat daha anlaşılır kılmak için yukarıdaki gibi kullanıldı. Bkz. Jean Piaget, *The Moral Judgment of the Child* 1932 London, 1999 ve **2001** 2 Park Square Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, s.228 vd.; Rawls, , s. 286.

⁷² Piaget (2001), s. 228.

⁷³ Rawls, *The Sense of Justice*, III. Bölüm, s. 286 vd., Piaget, age., 227 vd.

⁷⁴ Andrew Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, Birinci Basım, Ekim 2011 İstanbul, s.210.

⁷⁵ Bkz. Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, S. 215.

elindeki şeylere sahip olmak isterler. Aynı şekilde aynı konumda olanlar, belli menfaatler konusunda yarış içerisinde olduklarında çekememezlik duygusu gelişir. Avantajlı kesim ise, ellerindekileri kaybetme korkusu ile alt sınıfları kıskanabilir.⁷⁶ Devletten veya toplumda söz hakkına sahip olan aktörlerden adalet istemek ihtiyacı, bu durumlarda ortaya çıkar. Yaşamımızı ve vicdanımızı derinden etkilemeyen hakkaniyete aykırı hak dağıtımlarında, tahammül sınırları aşılmadığından fazla incinme hissetmeyiz. Ama özgürlük, fırsat eşitliği, zenginlik ve gelir gibi temel değerlerin dağıtımında gözle görülür eşitsizliğe maruz kalan bir birey veya toplumun adaletsizliği görmezlikten gelmesi hayli zor olacaktır. Bütün dinsel, ahlaki ve rasyonel söylemlerin kıskançlığı şeytanca bir duygu olarak lanetlemesi, bu söylemlerin sahipleri kadar aşkın düşünemeyen ve gerçek dünyada ayakları yere basan insanlar için teselli edici olamayacaktır. Aşırı durumlarda haksız hak dağıtımının muhatapları, o denli vicdani elem içerisinde olabilirler ki onlardan kıskançlığa dayalı kin ve nefret duygularından arınmayı beklemek makul olmayacaktır. Bütün çalışma boyunca vurgulandığı gibi, akıl duygulardan bağımsız işlememektedir. Bu nedenle objektif temel değerlerden mahrum kalmış bireyin hak kaybı, onun kendisini toplumda daha aşağı bir konumda hissetmesine neden olacak düzeyde ise, bu bireyin kıskançlık duygusu ile davranması akıl dışı nitelendirilemez. Zira temel toplumsal haklardan yoksun kalma, diğer insanların ona değer vermediğinin işareti olarak algılanıp içselleştirilir ve bu da, kişinin kendisine olan öz saygısını yitirmesine neden olacaktır. Kişi ile içinde yaşadığı toplum arasındaki aşırı fark; toplumsal yapı ve yaşam tarzı ile ortaya çıkarılmaktadır. Kişi hak etmediğini düşündüğü davranışlarla karşılaştığında, o, devamlı içinde bulunduğu düşük ve değersiz konumunu anımsayacak ve kendisine verdiği değer böylece gittikçe daha da azalacaktır.⁷⁷ Rawls'un adalet anlayışına genel olarak yaklaşıldığında, "cehalet perdesi" arkasında değerlendirme yapıldığından adalet ve eşitlik kavramları her ne kadar kıskançlık ve çekememezlik ile ilişkide iseler de bu duygular tayin edici değildir. Fakat aşırı durumlarda bu tür duyguları taşıyanlar anlayışla karşılanmaktadır.

Bununla ilgili olarak Freud'un fikirleri mutlak kabul görmese de, burada kayda değer argümanların olduğunu belirtmek gerekmektedir. Freud'a göre adalet duygusu kıskançlık ve çekememezlik hislerinin uzantılarıdır. Avantajlı kimseler kıskançlıkla iyi konumlarını ve ellerindeki şeyleri korumaya çalışırken, az pay alanlar ise çekememezlikle şanslılardan pay koparmaya çalışmaktadır. Sonunda her iki taraf farkına varırlar ki, onlar birbirlerine karşı düşmanca tutumlarını bizzat kendilerine zarar vermeden sonsuza kadar devam ettiremezler ve derken her kese eşit muamele etme konusunda anlaşırırlar. Adalet duygusu burada etki tepki biçiminde oluşmaktadır. Başta kıskançlık ve çekememezlik olarak ortaya çıkan bireysel duygular, toplumsal bir adalet duygusuna dönüştürülmektedir. Bunun sonucunda *herkese eşitlik ilkesi* vücut bulmaktadır. Bunların çocuk yuvalarında ve toplumun diğer birçok alanlarında görüldüğü ileri sürülmektedir.⁷⁸ Her ne kadar Rawls toplumdaki temel değerlere eşit derecede sahip olma ve kendi konumunu avantajlı hale getirmenin kıskançlık ve çekememezlik duygusuna bağlı değil de, hakkaniyetle muamele görme duyguları ile bağlantılı olduğunu söylese de, temelde adalet kavramının eşit değer görme arzusu ile ve öz saygı duygusu ile ilintili olduğunu söyleyebiliriz. Zaten eserin bu bölümünün temel amacı da genel olarak adalet kavramının duygularla ilişkisini tespit etmekten ibaretti. Hangi somut duyguların bu kavramı daha fazla şekillendirdiği ise teferruattandır. Duygu ile aklın adalet konusunda büyük buluşma serüvenine katıldıklarının en bariz işreti *optimal empathide* kendisini göstermektedir. Başkasının hakkını içinde hisseden bir bireyin en yüksek düzeyde

⁷⁶ John Rawls, A Theory of Justice, Original Edition, Cambridge, Massachusetts, London, England 1971 s. 531.

⁷⁷ Rawls, A Theory of Justice, s. 535

⁷⁸ Sigmund Freud, Group Psychology and the analyses of the Ego, 1959 London, ss. 51 vd.; Bkz. Rawls, A Theory of Justice, s. 539.

akıl yürütme ve ötekini bedeninde duyumsama eylemlerinin her ikisini aynı anda gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Kant'ın "**kategorischer Imperativ**" denilen kategorik buyruğu yani "evrenselleştirme ilkesi" burada duygusal ve düşünsel âlemde yaşam bulmaktadır.

SONUÇ

Akıl, eskiden sanıldığı gibi duygulardan arındırılmış bağımsız süjenin izleme ve değerlendirme yeteneği değildir; daha çok sayısız duygu akımlarının bileşkesidir. Duygular insanın dış dünyayı algılaması ve gerçekten bilmesinin ayrılmaz parçasıdır. Almancada akıl terimine karşılık gelen "Vernunft" kelimesinin, duymak ve dinlemek anlamına gelen "vernehmen" fiilinden gelmesi bunu güzel ifade etmeye yeter. Öyle ise, soğukkanlı düşünme ile sembolize edilen akıl ve mantık, aslında duyguların bilinçli algılanması ve onların verileri doğrultusunda sağlıklı işleyebilir. Böylece duygular, insanın dış dünyayı algılamasının ve gerçekten bilmesinin ayrılmaz parçalarıdır. Duygunun hayvani bir ruh veya ruhun alt kademelerinde yer alan değersiz bir ürünü tarzındaki Deskartes'in söylemleri günümüzün bilimsel bulgularıyla ters düşmektedir. Gerçekte duyguların aslında bir amacı vardır ve onlar esasında zihinsel eylemlerdir. Bilinçli düşünmeden önce duygular insan bedeninin ön düşünmesinin birer dışavurumdurlar. Yani her duygu, bilinçaltında gelişen bir ön değerlendirme sonucu ortaya çıkar.

Hukuk normlarının oluşumundan onların uygulanması ve yargı aşamasında yorumlanmasına kadar duygular tayin edici bir rol oynamaktadırlar. Bu nedenle, terazi ile özdeşleşen, duyguları görmezlikten gelen hukuk öğrenimi, gerçeklerden uzak hukuk normlarının oluşmasına ve yargısal kararların verilmesine elverişlidir. Hukuk öğrenimi, kapılarını çağdaş Psikoloji Bilimine açmak durumundadır. Çünkü hukuk normlarını yapan ve onların emir ve yasaklarına uyacak olan unsurlar, duyguları olan gerçek yaşamın canlı, yüreği burkulabilen ve dünyayı sadece beyni ile değil aynı zamanda kalpleri ile görüp ona tepki gösteren insanlardır.

Hukukun üstünlüğü ve somut hukuk normlara itaat, kurallara uyacak kişilerin onları meşru görüp emir ve yasaklara saygı göstermelerine bağlıdır. Burada yönetilenlerin pozitif hukuka olumlu bir duygu ile yaklaşımı söz konusudur. Siyaset biliminde ve hukukta egemen olan "normlardan etkilenenler normların yapılması sürecinde söz hakkına sahip olmalıdır" biçimindeki söylemlerin temelinde de bu gerçek aranmalıdır.

Hukuk öğretisinin temelini oluşturan adalet ve eşitlik kavramları da duygu kökenlidirler. Adalet, salt mantıksal olarak akıl tarafından oluşturulan bir kavram değil, aynı zamanda kalpten gelen ve insanların en ilkel hislerinden tecelli eden duygular tarafından biçimlenen bir hakkaniyet tasarımıdır. Böyle anlayınca adalet kavramı, kişisel duygu ve vicdandan soyut düşünülemez. Eşitlik ve adalet, hukuku içerik olarak belirlemektedirler; bunun sonucu olarak bu kavramlarla özdeş ve hukuk camiası da denilebilen toplumsal sağduyu, bireylerin kişisel duygularının bir bileşkesi ve kolektif duygusal akıldır.

Hukuk insanların özel yaşamının ve duygularının bir sonucudur ve aynı zamanda onları normları ile etkileyen bir kurumdur. Daha genel bir söylemle, hukuk normlarının temel dayanağı, duygu bağları ile oluşan ve ayakta kalan toplumsal değerler ve ortak akıldır. Bu nedenle hukuki formalizm denilen, insanların sadece dış davranışlarına yönelmiş hukuk anlayışı gözden geçirilmeyi gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Aldanmaz, Orhan. *Wehrdienstverweigerung als Menschenrecht*. Regensburg: S. Roderer Verlag, 2006.
- Armon-Johns, Claire. «The Thesis of Constructionism.» *The Social Construction of Emotions* içinde, yazar Rom Harre. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Aybay, Aydın Aybay-Rona. *Hukuka Giriş*. 5. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2008.
- Bandes, Susan A. *The Passions of Law*. Düzenleyen Susan A. Bandes. New York and London: New York University Press, 1999.
- Barbalet, J. M. *Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Bedford, Errol. «Emotion.» *Essays in Philosophical Psychology* içinde, yazar Gustafson. New York: Barnes and Noble, 1949.
- Damasio, Antonio. *Descartes' Error*. London: Picador, 1996.
- Deigh, John. «Emotion and the Authority of law, Variation on Themes in Bentham and Austin.» *The Passions of Law* içinde, yazar Susan A. Bandes, düzenleyen Susan A. Bandes, 285-307. New York and London: New York University Press, 1999.
- Dworkin, Ronald. *Law's Empire*. Harvard: Harvard University Press, 1986.
- Freud, Sigmund. *Group Psychology and Analysis of the Ego*. Çeviren James Strachy. London: The Hogarth Press, 1959.
- Goleman, Daniel. *Emotionale Intelligenz*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997.
- Goodenough, Oliver R. «Institutions, Emotions, and Law: a Goldilock Problem for Mechanism Design.» *Vermont Law Review* (Vermont University Press) 3, no. 1 (2009): 395-404.
- Henderson, Lynne N. «Legality and Empathy.» *Michigan Law Review* (The Michigan Law Review Association) 85, no. 7 (Jun 1997): 1574-1653.
- Heywood, Andrew. *Political Theory, an Introduction*. 2. London and New York: Macmillan Press Ltd, St. Martin Press, INC, 1999.
- . *Siyaset Teorisine Giriş*. 1. Çeviren Hızır Murat Köse. İstanbul: Küre yayınları, 2011.
- Höfler, Alios. *Psychologie*. 2. Düzenleyen Aloys Wenzl. Wien-Leibzig: Verlag Holder-Pichler-Tempsky), 1930.
- Joynt, Robert. «Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain (Book Review).» *JMA The Journal of the American Medical Association* 18, no. 1 (1995): 1463-1464.
- Kant, Immanuel. *Kritik der Reinen Vernunft*. Düzenleyen Raymund Schmidt. Hamburg: Felix Mainer Verlag, 1971.
- Karahan, Yavuz Atar-Sami. *Temel Hukuk Bilgisi*. 4. Baskı. Konya: Mimoza Yayınları, 2006.
- Marcus, George. *The Centimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. University Park: Pennsylvania State Universty Press, 2002.
- Maroney, Terry A. «Emotional Sense as Constitutional Law.» *Vendarbilt Law Review* 62, no. 3 (2009): 851-915.

- Martel, James. «The Role of Emotion in Political Life.» *Political Theory* (Sage Publications) 32, no. 1 (Feb. 2004): 116-120.
- Mill, John Stuart. *On Liberty*. Düzenleyen Gertrude Himmelfarb. Harmondsworth: Penguin, 1984.
- Newman, Catherine Lane West. «Feeling for Justice? Rights, Laws and Cultural Contexts.» *Law & Social Inquiry* (Blacwell Publishing) 30, no. 2 (Spring 2005): 305-335.
- Noonan, John Thomas. *Persons and Masks of the Law*. New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1976.
- Nuray Sarp, Ahmet Tosun. «Duygu ve Otobiyografik Bellek.» *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* (http://www.cappsy.org/archives/vol3/no3/cap_03_20.pdf) 3, no. 3 (2011): 446-465.
- Nuray Sarp, Ahmet Tosun. «Duygu ve Otobiyografik Bellek.» *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 3, no. 3 (2011): 446-465.
- Piaget, Jean. *The Moral Judgement of The Child*. 2 Park Square Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 1932, 1999, 2001.
- Polletta, Francesca. «Review: The Laws of Passion.» *Law&Society Review* (Balckwell Publishing) 35, no. 2 (2001): 467-493.
- Posner, Richard. «Emotion versus Emotionalism.» Böl. IV in *The Passions of Law*, yazar Susan A. Bandes, düzenleyen Susan A. Bandes, 309-330. New York and London: New York University Press, 1999.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. 1. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1971.
- Rawls, John. «The Sense of Justice.» *The Philosophical Review* (Duke University Press) 72, no. 3 (Jul 1963): 281-305.
- Ryle, Gilbert. *The Concept of Mind*. New York: Barnes and Noble, 1949.
- Scheler, Max. *The Nature of Sympathy*. New Haven: Yale University Press, 1954.
- Schnädelbach, Herbert. «Transformations of The Concept of Reason.» *Ethical Theory and Moral Practice* (Springer) 1, no. 1 (March 1998): 3-14.
- Sherwin, Larry Alexander and Emily. *The Rule of Rules*. Durhan and London: Duke University Press, 2001.
- Solomon, Robert C. «The Logic of Emotion.» *Noûs* (Blackwell Publishing) 11, no. 1 (Mar. 1977): 41-49.
- Sprecher, Susan. «The Relation Between Inequity and Emotions in Close Relationships.» *Social Psychology Quarterly* (American Sociological Association) 49, no. 4 (Dec 1986): 309-321.
- Thalberg, Irvin. «Emotion and Thought.» *American Philosophical Quarterly* (University of Illinois) 1, no. 1 (Jan., 1964): 45-55.
- Wiener, Brian H. Bornstein and Richard L. «Emotion and the Law: a Field Whose Time Has Come.» Böl. 1 in *Emotion and the Law, Psychological Perspectives*, yazar Brian H. Bornstein • Richard L. Wiener, düzenleyen Brian H. Bornstein • Richard L. Wiener, 1-13. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer Science+Business Media, LLC, 2010.